

В І Д Г У К
про дисертаційне дослідження
РИБАК Катерини Богданівни
«ІСТОРІЯ НАЙМЕНУВАНЬ ПОДАТКОВОЇ СФЕРИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»,
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії
(035 Філологія)

Податкова номенклатура значною мірою відображає специфічні умови розвитку будь-якої держави. У випадку з історією українців виділяють періоди державності й бездержавності, що вочевидь позначилося й на формуванні назв податків.

Проблема, порушена в дисертації Катерини Рибак, актуальна й важлива, бо незважаючи на наявність робіт, присвячених податковій лексиці, історія формування лексико-семантичної групи «податкові найменування» на кожному етапі функціонування української мови вимагає глибшого й усебічного вивчення.

К. Рибак поставила за мету здійснити системний структурно-семантичний опис лексики на позначення податків у контексті соціально-економічних процесів та нестабільної ситуації в ході державотворення від праслов'янського мовного періоду до сучасної української мови (с. 20). Попри те, що ця тематична група лексики неодноразово ставала об'єктом студій в українській лінгвомедієвістиці, все ж, як зазначає дисертантка, «актуальність дослідження полягає в потребі комплексного аналізу лексики на означення податків та зборів, суб'єктів та об'єктів процесу оподаткування від праслов'янського мовного періоду до сучасної української мови» (с. 20). Оскільки в українському мовознавстві захищено кілька дисертацій, присвячених назвам податків, на що і вказує

Катерина Рибак, то варто було б виразніше окреслити специфіку власної студії, порівняно зі згаданими дослідженнями Т.Крехно та О.Чорної, адже в обох працях історичний аспект вивчення аналізованої лексики наявний.

Рецензована робота загалом логічно структурована та складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів і висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури, списку джерел. Дуже цінним міг би стати в роботі «Словопоказчик», але, на жаль, до використаних у дисертації назв не вказано сторінки, що суттєво знижує його вартісність. У вступі (с. 20–23) подано всі обов'язкові компоненти дисертаційної роботи – актуальність, мету, завдання, теоретичне та практичне значення, схарактеризовано джерельну базу, методологію дослідження та ін. Завдання, об'єкт і предмет дослідження окреслені гранично чітко. Досить повно представлено праці, присвячені вивченню тематичних груп лексики в діяхронії.

Загалом добре продумано і вдало подано матеріал: однакові або подібні тематичні групи простежено від праслов'янської доби до сучасності, що дає можливість досить повно окреслити й проаналізувати походження, розвиток і становлення сучасної української податкової номенклатури.

У першому розділі **«Лексико-семантична група „податкові найменування” як форма відображення реалій динаміки перехідних суспільств»** дисертантка ґрунтовно розкриває історію дослідження українських податкових найменувань. Доречним і логічним у структурі цього розділу є пункт **«Роль позамовної дійсності у формуванні найменувань податкової сфери української мови»**, де обґрунтовано зауважує К.Рибак, що формування найменувань податкової сфери залежить від екстралінгвального детермінанта, а саме: економічного й політичного ладу суспільства, форм існування держави в різні часи, котрі

й визначають склад лексико-семантичної групи „податкові назви” (с. 32-33), оскільки специфіка формування найменувань податкової сфери пов’язана із особливостями розвитку не лише економіки країни, але й формуванням самої держави.

Катерина Рибак сміливо дискутує (і має рацію) з приводу термінологічності податкових найменувань. Справді, як зазначає дослідниця, не всі назви податків є термінами. Наприклад, «назва *яловица* (1349 Розов, с. 4) вказує на повинність віддавати ялову корову, тобто назва мотивується об’єктом сплати податку, проте так називають і безплідну корову. Очевидно, що вказане слово багатозначне, відповідно не зафіксована єдина чітко окреслена його дефініція, тобто лексема *яловица* залежна від контексту» (с. 33). Міркування дисертантки цілком слушні.

Другий розділ дисертаційного дослідження «**Лексика податкової сфери праслов’янського та давньокиївського періоду**» присвячений аналізу лексики на позначення податків, яка реконструйована й була властива для праслов’янського та найдавнішого писемного періодів нашої мови.

Для реконструйованих праслов’янських назв податків вибірку лексем здійснено на основі етимологічних словників слов’янських мов. Базовим стало видання російських етимологів «Этимологический словарь славянских языков».

У давньоруськоукраїнський період таких номенів стає більше, вони засвідчені в пам’ятках української писемності. Катерина Рибак простежує появу нових назв на позначення податків за періодами й відзначає час, коли з’являється новація. Так, у «Повісті временних літ» виявлено нові слова зі сфери податкової номенклатури, джерелами яких стали загальноживані, наприклад, *оурокъ* ‘податок’ від *у* + *реку* (с. 58).

За такою ж самою схемою проаналізовано й лексеми наступного періоду розвитку української мови – староукраїнського XIV – XVIII ст. у третьому розділі «**Найменування податкової сфери в середньоукраїнській мові (XIV–XVIII ст.)**», де дисертантка виділяє два підперіоди – ранньосередньоукраїнський та пізньосередньоукраїнський. У цей час кількість номенів на позначення податків, зборів та осіб, причетних до цього значно зростає, хоча багато назв, а відповідно й самих податків, переходять із доби попередньої – давньоукраїнської, на що принагідно і вказує дослідниця. До цього періоду Катерина Рибак відносить і номен **стратба** ‘вид феодалної повинності’: *и мы, дорадивившисе изъ нашою княгинею, и зъ нашими князи и бояры, подлугъ даня продковъ нашихъ, што былъ придалъ великий князь Любарть Кгидоминовичъ Сушичъно и зъ даню медовою и грошовою, н со всею стратбою и землею ловною и пашною...*(с. 73), який засвідчено в Словнику української мови XIV–XV ст. Однак це слово з такою семантикою відоме в українській писемності й раніше, щонайменше від першої половини XIII ст. Ми його виявили в Віденському Октоїху (Кодексі Ганкенштайна) твоє стратьбы 281зв. Те ж саме стосується й іншого номена **газофилакїя, газофилакїя** ‘скарбниця’, який дисертантка виділяє лише в середньоукраїнській добі, покликаючися на Пересопницьке Євангеліє (с. 112). Однак цей номен в українській писемності засвідчено значно раніше, фактично в усіх переписаних в Україні-Руси євангаліях, наприклад, в Добриловому 1164 року (арк. 20зв.).

Зрозуміло, що з бігом часу збільшення власне самих оподаткувань, які приходили в Україну від різних завойовників – литовців, турків, поляків, москвинів, – ставали реаліями життя українців, і то все відображалось в мові. З’являються відповідно довгі синонімічні ряди. Наприклад, до найменування *дань* як синоніми вживаються давні

лексеми: «*Тежъ вызволилъ его милость тое-то мѣсто... зъ **дачок** и податей неслушныхъ* (1507 АЗР II, с. 10) ‘данина’; ***дача*** (1540 Сл XVI-п.пол.XVII VII, с. 191), ***Данокъ** не дают окром в Рудце один чоловѣк на вроце сedit* (1545 ПВКРДА IV-2, с. 221); ***Данца** медовая и грошевая* (1550 АЮЗР I, с. 127); ***датокъ*** (XVII Тимч I, с. 669); ***дате*** (1625 / XVII Tit, с. 136); ***датокъ*** (1701 Тимч, с. 669); ***датки*** (АКНЗС, II, с. 637); ***дача*** (1732 Тимч, с. 670–671), ***дача консистенская*** (1753 АКНЗС, III, с. 96) ‘податок на утримання російських військових регулярних частин, розташованих у XVIII ст. в Гетьманській Україні, що збирався з населення натурою або грішми’; ... *крайнего ради своего убожества не могучи содержать и болѣе мирскіе **подати** оплачивать* (1738 ТЧПК, с. 53); ... *по указнымъ расположеніямъ **подати** и повинности вистатчали бѣ ничим не отговариваясь* (1754 АКНЗС, III, с. 89). Зафіксовано давній відприкметниковий іменник ***данина*** (XVI МатТимч I, с. 199), *Никого не бійте и не потваряйте на данинѣ вашей* (1556 / XVI Тимч I, с. 653), ***данына*** (1623), а також найменування ***податок***: *Запис про підрахування грошей від **податків** для виплати „службовим людям” у присутності маршалка, старости, підкоморія, писаря та 4 панів на час хвороби каштеляна, арк. 40 зв., 41* (1570 КЗС, с. 31); ...*же розніє в справах воскових в тамтиє краї заїхавши в месте его к. м-ти Ніжине незвичайніє в станціях **податки** витягают і в напоях розніє утяження і інніє ексцеси пополняют* (1650 ДБХ, с. 180), утворене від ***подати*** (ССУМ II, с. 163) із суфіксом –*окъ*» (с. 91-92). Зрозуміло, що такі спостереження Катерини Рибак демонструють не лише її обізнаність та глибоке володіння аналізованим матеріалом, але й дають уяву про лексичне багатство української мови тієї доби на прикладі конкретної ТГЛ.

Аналізована лексика дає вдячний матеріал і для характеризовання інших мовних рівнів. Так, на позначення ‘частини врожаю натурою чи грошима’, який зібрано восени у XVII ст. засвідчено приклад «ікання» –

осинщина (с. 76), у грамоті XV ст. – північноукраїнський рефлекс $e < *e$ в ненаголошеній позиції *десетеникъ* (с. 83) та ін.

Водночас, віддаючи належне молодій дослідниці за скрупульозну й ретельну вибірку мовних фактів із писемних пам'яток, а також здійснені переважно науково виважені та обґрунтовані коментування цих фактів, все ж висловимо деякі критичні міркування про рецензовану студію.

1. Дослідники іноді обережно, навіть з якимось острахом, описуючи найдавніший період функціонування української мови, використовують атрибутив «українська». Катерина Рибак також, характеризуючи джерельну базу дослідження, називає «пам'ятки давньокиївської доби (XI–XIII ст.), середньоукраїнської мови (XIV–XVII ст.), нової української мови (від кінця XVII ст.)» (с. 21). Мовоназва «давньоукраїнська мова» не просто логічна й доречна, а й необхідна в студіях з історії української мови, до того ж українська писемність найдавнішої доби представлена не лише київськими пам'ятками. Хоча в подальшому викладі авторка використовує прийнятий більшістю українців лінгвономен, запропонований В.В. Німчуком «давньоруськоукраїнський».
2. У першому розділі (пункт «Роль позамовної дійсності у формуванні найменувань податкової сфери української мови») не зовсім структурно доречно вплетені кілька абзаців про мовну ситуацію в Київській Русі, де дисертантка розмірковує про диглосію і пристає до думки Л.Масенко, отже, заперечує функціонування в Русі двох літературно-писемних мов – церковнослов'янської і давньоруськоукраїнської. Але в наступному абзаці К.Рибак уже покликається на працю В.Німчука, де констатує зворотнє: «На українських територіях в XI–XIII ст. побутувала давньоруськоукраїнська мова, за періодизацією походження

української мови В. Німчука» (с. 39-40). То все ж таки в Русі XI–XIII ст. була диглосія чи білінгвізм?

3. Дисертантка називає мову найдавнішого періоду української писемності логічно й цілком виправдано «давньоруськоукраїнською». Однак, називаючи так мову, варто обачливіше підходити до відбору пам'яток, які її характеризують. Зрозуміло, що в російських історичних лексиконах, які й стали основними джерелами аналізованої номенклатури, словникові статті XI–XIII ст. проілюстровано значною мірою з пам'яток української писемності. Відповідно – «руськими», тобто російськими, вважають науковці не лише тексти з Новгороду, Рязані, Москви, але й усі київські та галицько-волинські. Це зовсім не науковий підхід, оскільки найдавніші явища російської мови лінгвісти пояснюють прикладами із українських пам'яток. Тому не варто застосовувати дзеркальний підхід для характеристики українських і пам'ятками з Новгороду ілюструвати процеси в давньоукраїнській мові, як то маємо на с. 57-58 (*ямь* із Ярлика хана Менгу Тимура), с. 59 (*в-сь* із Новгородського 1 літопису) та ін.
4. Іноді Катерина Рибак, коментуючи походження деяких засвідчених номенів вказує лише «Існує й інший погляд...» без називання джерела, звідки цей погляд. Зокрема, так проаналізовано походження лексеми *куниця*: «номінація якого мотивується об'єктом сплати податку (хутром куниці). Існує й інший погляд, згідно з якими *куниця* походить від араб. *قُوْنَةٌ* *куна* “ікона, образ”, тобто назва мотивується зображенням божеств на монеті, пор. рос. *икуна* (СлРЯ VI, с. 223) ‘ікона, зображення’ як еквівалент слова *ікона*» (с. 74). Чий це погляд?

Попри вказані незначні недоліки, дисертація переконливо свідчить, що здобувачка добре підготовлена й сумлінна дослідниця. Її

праця збагачує вітчизняне мовознавство в царині української історичної лексикології. Наші зауваження загалом не стосуються суттєвих сторін студії Катерини Рибак. Їх потрібно розглядати радше як побажання молодій дослідниці в подальших наукових пошуках.

Дисертація К.Б. Рибак «Історія найменувань податкової сфери в українській мові» є самостійним і завершеним дослідженням, з вивіреними й підтвердженими аргументованими висновками, яке відповідає усім вимогам до наукових студій такого напрямку.

Вважаю, що Катерина Богданівна Рибак гідна присудження наукового ступеня доктора філософії (галузь знань 03 Гуманітарні науки, напрям 035 Філологія) за дисертаційне дослідження, яке є предметом прилюдного захисту.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор

кафедри української мови

Житомирського державного університету

імені Івана Франка

В.М. Мойсієнко

26 лютого 2021 року

м. Житомир

Підпис професора В.М. Мойсієнка засвідчую

Проректор з навчальної роботи

Житомирського державного університету

імені Івана Франка

Н.М. Корнійчук